

Inledning

Denna bok handlar om två svenska politiker under mellankrigstiden, Nils Flyg och Sven Olov Lindholm. Under tiden mellan världskrigen var de ledare för varsitt politiskt parti. Flyg var ordförande för Sveriges kommunistiska parti, sedermera kallat Socialistiska partiet.¹ Lindholm var under samma period ledare för Nationalsocialistiska arbetarepartiet, sedermera omdöpt till Svensk socialistisk samling. Båda var med andra ord inflytelserika politiker men på varsin ideologisk flank.

Under sina respektive liv kom de dock att göra uppseendeväckande ideologiska förflyttningar. De bytte sida. Flyg utvecklades från andra halvan av 30-talet och framåt till att alltmera öppet omfamna den tyska nazismen. Lindholm å sin sida lade ned sin politiska verksamhet efter krigsslutet, men kom under 60-talet och framåt att bli djupt engagerad i FNL-rörelsen, antikärnkraftrörelsen och fredsrörelsen. Han kallade sig under dessa år öppet för kommunist. Då Flyg och Lindholm ställs sida vid sida föreligger alltså en slående symmetri: kommunistledaren blir nazist och nazistledaren blir kommunist. Även om liknande renegater går att identifiera också på andra håll i Europa under samma tid är en symmetrisk övergång av ledande politiker inom respektive idémiljö till synes unik för svenska förhållanden.

Syfte och frågeställningar

Denna boks syfte är att med utgångspunkt i dessa båda biografiska fall dissekera det ideologiska kraftfältet mellan kommunism och nazism. Den synbarliga symmetrin ger en unik möjlighet att studera ideologisk utveckling från två håll parallellt. Samtidigt är situationen inte så

enkel som den kan tyckas. Jämförelsen mellan Flyg och Lindholm är symmetrisk men också asymmetrisk. Vissa skillnader är lätta att se. Flyg dog redan under andra världskriget, Lindholm först på randen till 2000-talet. Det är härtill enkelt att se hur tidpunkterna för respektive avfall skiljer sig åt. Flygs tilltagande pronazism följde åtminstone ytligt betraktat de tyska krigsframgångarna i spåren. När han dog i januari 1943 hade den tyska krigslyckan förvisso vänt, men detta var för samtiden inte alldeles uppenbart. Vi får med andra ord aldrig veta hur Flyg skulle ställt sig till nazismens slutliga undergång 1945. Lindholm däremot överlevde kriget, hävdade initialt att det som framkom om de nazityska övergreppen inte stämde överens med hans uppfattning om nationalsocialismen, men tvangs med tiden att ta avstånd från idéerna och deklarerar sig som antinazist. Här ligger således den stora asymmetrin – endast Lindholm levde under efterkrigstiden. Till yttermera visso avföll han som privatman, i en tid då han egentligen slutat verka politiskt. Utöver tidsaspekten ställer det naturligtvis frågor om hur Lindholms förändring ska förstås i relation till mera allmänmänskliga aspekter, som acceptans och behov av gemenskap. Flyg var förvisso illa sedd av många före detta politiska bundsförvanter, men han kvarstod dock i partiets ledning till sin död. Han drog med sig partiet i fallet, men han var åtminstone inte ensam.

Även om det således finns asymmetrier, så kan det dock också sägas att dessa i sin tur rymmer åtminstone *en* viktig symmetri – när Flyg anammar de nazistiska tankarna åren runt 1940 och Lindholm kritiserar den amerikanska imperialismen under sent 60- och tidigt 70-tal följer de båda viktiga politiska strömningar i respektive tid snarare än streftar emot.

Bokens övergripande syfte kan brytas ned i en rad mer specifika frågeställningar:

- På vilka punkter är Flygs och Lindholms idéer likartade, på vilka punkter finns avståndstaganden eller tydliga motsatsförhållanden?
- Finns det ideologiska teman som är konsistenta över tid hos Flyg respektive Lindholm, det vill säga spänner över såväl nazistiska som

kommunistiska faser? Finns något gemensamt tema som är konsistent över tid hos dem?

- Finns det idéer som skiljer sig åt hos de båda, även i de faser då de delar ideologisk uppfattning, det vill säga skiljelinjer mellan Flygs och Lindholms nazism respektive kommunism?
- Kan någon ömsesidig påverkan personerna emellan noteras?
- Vilka skäl åberopar de för förändringen av sina respektive idéer?
- Är det ”kappvändandet” som förenar dem, eller är det snarare så att det gemensamma är att de representerar en kontinuitet i en föränderlig värld? Kan man säga något om ”intensionsdjupet” i de bådas förändringar? Menade de allvar?

Forskningsöversikt

Det finns ett antal forskningslägen som knyter an till de syften och frågeställningar som formulerats ovan. Översiktligt går det att identifiera åtminstone fyra stycken: för det första en biografiskt inriktad forskning med fokus på de aktörer som här står i centrum, för det andra en parti- och rörelseinriktad forskning, för det tredje forskning om nazismens och kommunismens idéer samt gränsytorna dem emellan, samt för det fjärde forskning om vad som i brist på egentlig terminologi kan kallas renegadism.

Aktörerna Flyg och Lindholm

Då det gäller den snävt biografiska dimensionen kan det snabbt konstateras att Sven Olov Lindholm aldrig blivit föremål för någon biografiförfattares intresse. Givet faktum att det rör sig om ledaren för det nazistparti som blev det mest framgångsrika i Sverige, är detta ganska anmärkningsvärt. Att samma brist gäller också för flera andra av den svenska fascismens och nazismens ledande gestalter, som Birger Furugård och Per Engdahl, illustrerar väl att forskningen om svensk nazism huvudsakligen varit av kartläggande karaktär. Den övergri-

pande bilden har varit i fokus, försöken att identifiera personella och idémässiga differenser få.²

När det gäller Nils Flyg är situationen en annan. Hans liv och utveckling har utförligt beskrivits i Håkan Blomqvists *Gåtan Nils Flyg och nazismen*. Det är en rikt kontextualiserad biografisk linje som Blomqvist skriver fram. Via partidokument och privata brev pendlar han ledigt mellan storpolitiken och det lilla livet i Flygs villa i Nacka. Samtidigt finns det starka skäl att komplettera Blomqvists bild. Idéanalysen står inte i fokus, och Blomqvist svävar ibland på målet om hur idéutvecklingen ska förstås. Den huvudsakliga uppfattningen tycks dock vara att Flyg kan betraktas som socialistiskt konsekvent. Han är mot Nationernas förbund och brittisk imperialism, med tiden också Stalins excesser. Det är denna konsekvens som med tiden – inte minst av pekuniära skäl – för honom i riktning mot nazismen. Inte minst behövde han tyska pengar till sin tidning, *Folkets Dagblad*. Fram träder i Blomqvists bok bilden av en ganska principfast socialist i en föränderlig omvärld. Flyg är alltså inte den självklart gåtfulle, snarare är det trycket från omvärlden som tvingar in honom på ett spår som får hans agerande att framstå som egenartat.³

Den förklaring till Flygs positionsförflyttning som erbjuds av Blomqvist är alltså snarast att det inte rör sig om någon större förflyttning. I den mån den existerar ska den ses som taktiskt och ekonomiskt motiverad. I förhållande till de inledningsvis ställda forskningsfrågorna är detta svar fullt möjligt. För att kunna bedriva en komparativ idéanalys med ambitionen att också identifiera överlappande eller tangerande teman i Flygs och Lindholms ideologiska utveckling måste dock den uttryckta ideologiska förändringen ses som åtminstone i någon mening reell. Blomqvists perspektiv är med andra ord fullt giltigt i denna undersökning, men samtidigt otillräckligt i förhållande till det komparativa anslaget.

Nazism och kommunism – partier och rörelser

Då det gäller den parti- och rörelseinriktade forskningen finns en serie kartläggningar av nazismen i Sverige. Först ut var troligtvis Artur Möller med sin ganska essäistiskt och löst hållna *Svensk nazism* från

1935.⁴ Under kriget, närmare bestämt 1942, publicerade Holger Carlsson *Nazismen i Sverige* på den antinazistiska tidskriften *Trots allts* förlag.⁵ Det faktum att Carlssons bok publicerats på ett utpräglat antinazistiskt förlag visar tydligt på en polemisk ambition vid sidan av den analytiska. Detta tydliggörs också i Ture Nermans förord. Något liknande kan sägas om Armas Sastamoinens verk om den svenska nazismen, där kartläggningen vilar på en stark normativitet och präglas av uppfattningen att den svenska nazismen var både väsenslik och intimt lierad med den tyska. De svenska nazisterna betraktas som en tysk ”förtrupp”.⁶ En mer balanserad undersökning av de tyska påverkansoperationerna i Sverige, liksom av de svenska nazisternas sökande efter tyskt stöd, gör Åke Thulstrup i *Med lock och pock*. Thulstrup gör i sin bok flera noteringar som direkt rör Flygs och Lindholms partier. Inte minst konstaterar han att såväl Flyg som Lindholm – på olika sätt och med växlande framgång – sökte stöd för sina tidningars räkning. Thulstrup ger sammantaget en splittrad bild av hur långt stödet och vänskapen sträckte sig, men konstaterar att ömsesidiga kontakter togs. Vid sidan av de pekuniära frågorna tycks det för svenskarna, inte minst Lindholm, ha varit viktigt att så långt möjligt försäkra sig om Sveriges fortsatta oberoende i ett kommande tyskdominerat Europa.⁷

Den första mera systematiska och akademiska kartläggningen av den svenska nazismens organisationer, utan inledande antinazistiska principförklaringar, är Erik Wärenstams *Fascismen och nazismen i Sverige*. Wärenstams kartläggning bygger på ett mycket omfattande arkivmaterial, sedermera donerat till Riksarkivet och alltså studerbart. Verket kom ut i flera upplagor och bör betecknas som en klassiker. Wärenstam drar de svenska nazisternas idémässiga rottrådar tillbaka till den så kallade unghögern och Rudolf Kjellén, och etablerar därmed i viss mån en exklusivt svensk idébakgrund till de olika partierna och organisationerna som därmed inte framställs som enbart tyska kopior. På samma sätt lyfter Wärenstam fram en tidig svensk antisemitism. Detta till trots utgör boken väsentligen en rörelse- och partihistorik där eventuella ideologiska skiljelinjer sällan ges en framskjuten position.⁸

Senare har främst Heléne Lööw kompletterat och ytterligare utvidgat Wärenstams forskningsinsats, inte minst i sin doktorsavhandling *Hak-*

korset och Wasakärven samt de uppföljande översiktsverken *Nazismen i Sverige* i tre delar.⁹ Sammantaget utgör denna trilogi en imponerande detaljrik kartläggning, från de nationalsocialistiska och fascistiska organisationernas förelöpare under tidigt 1900-tal till de myter och riter som bärs vidare av den nazistiska idémiljöns efterföljare under 2000-talet. Sammantaget gäller dock också i detta fall att det idéanalytiska perspektivet är underutvecklat. Detsamma kan sägas också om andra verk som berör den nordiska fascismen i komparativ belysning.¹⁰

Att just det idéanalytiska perspektivet ofta kommer till korta då den svenska mellankrigstidsnazismen studeras är ett faktum som lyfts av flera andra forskare.¹¹ Vissa undantag kan dock observeras. Lena Berggren ger i sin avhandling *Nationell upplysning* ett idéhistoriskt och idéanalytiskt perspektiv på den svenska antisemitismen som delvis är användbart också i denna undersökning.¹² Den som främst har gått på djupet i analysen av Lindholmrörelsens ideologiska fundament är annars Victor Lundberg. I sin *En idé större än döden* hävdar Lundberg att Lindholmrörelsen i vissa avseenden kan betraktas som en fascistisk arbetarrörelse. Att det fanns en mera arbetartillvänd retorik i Lindholmrörelsen noteras redan av Wärenstam, men Lundberg går djupare än så. Då Lundberg studerar Lindholmrörelsens syn på "arbete" och "arbetare" konstaterar han att dessa begrepp – liksom i en marxistisk arbetarrörelse – var mycket centrala. Däremot definierades de på olika sätt. Där kampens ultimata mål i den marxistiska arbetarrörelsen var att befria arbetarna från den boja arbetet innebar, menade man i Lindholmrörelsen istället att arbetet hade en positiv och hårdande verkan på arbetarna. Man hyllade arbetaren som en kämpande soldat. Även om det inte är uttalat, företer Lundberg en form av begreppslogisk idéanalys i förhållande till just arbetarbegreppet.¹³ Då Lundberg till synes är den ende som närmat sig Lindholm och dennes parti utifrån principiellt idéanalytiska utgångspunkter finns det skäl att återkomma till hans analys. Till de forskningsansatser som mer distinkt fokuserar på just Lindholm och dennes parti kan också läggas en uppsats av Nathaniël Kunkeler, om Lindholms litterära inspiration. Kunkeler placerar Lindholm i en göticistisk tradition, starkt inspirerad av Esaias Tegnér och Verner von Heidenstam, och inte minst av Viktor Rydberg.¹⁴ Särskilt den

sistnämndes dikt ”Den nya Grottesången” kom att ha stor betydelse för Lindholm, något som kommer att bli tydligt i analysen framöver. Att detta diktverk och dess kritik av industrialismen var viktigt också för den framväxande arbetarrörelsen vid tiden runt sekelskiftet har visats även av andra, och tenderar att modifiera Lundbergs påstående om den skilda synen på arbetets roll och värde.¹⁵

Den parti- och rörelsefokuserade forskning som kretsar kring Flygs parti är relativt begränsad. Där man i de nämnda översiktsverken om svensk nazism haft en tendens att reducera samtliga partier på denna flank till ett i grunden likartat fenomen, har man i motsvarande översiktsverk om svensk arbetarrörelse snarare haft tendensen att negligera Flygs parti, att skriva ut honom ur historien. I Yvonne Hirdmans översiktsverk *Vi bygger landet* om svensk arbetarrörelse från Per Götrek och framåt nämns exempelvis Nils Flyg inte alls.¹⁶ Det är ett egenartat men också illustrativt förhållande som speglar en skillnad i moralisk värdering mellan kommunism och nazism.

Två arbeten, vid sidan av Blomqvists bok som också har drag av partihistorik, kan dock nämnas. Det första är Bernt Kennerströms avhandling om Socialistiska partiet mellan 1929 och 1937. Kennerströms undersökning sträcker sig mellan partiets uteslutning ur Komintern och Karl Kilboms uteslutning ur partiet. I fokus står partiets taktiska manöverutrymme mellan Socialdemokrater och Kominternanknutna kommunister och hur detta förändrades i takt med Kominterns positionsförändringar i olika frågor. Mera allmänt resonerar Kennerström också kring socialistiska och kommunistiska partiers strategiska bryderi i spänningen mellan å ena sidan ideologisk renlärlighet och politisk isolering och å andra sidan ett mindre ortodoxt ideologiskt tänkande och politiskt inflytande.¹⁷ Det andra arbetet är en uppsats av Torbjörn Nilsson som kretsar kring Socialistiska partiets successivt förändrade hållning i frågor om kriget, antisemitismen, kapitalismen, socialdemokratin etcetera mellan 1938 och 1945. Mot bakgrund av dessa positionsförflyttningar försöker Nilsson också bedöma när Socialistiska partiet kan betecknas som nazistiskt och menar att så inte var fallet förrän 1942, alltså strax före Nils Flygs död.¹⁸ Nilssons fokus är idéanalytiskt, och lämnar således väsentliga bidrag till denna studie. Även om det finns

stora överensstämmelser mellan Nilssons resultat och mina, bör det dock sägas att det också – principiellt och faktiskt – kan finnas skillnader mellan partiets officiella hållning och Flygs åsikter.

Nazism och kommunism – idéer och gränssytor

Då det gäller forskning om nazistisk och kommunistisk ideologi, inte minst gränssytorna mellan idéerna, finns en omfattande litteratur internationellt. Endast några nyckelreferenser ska nämnas. De sönderfaller tematiskt i frågor om arbetarklassens syn på nazismen, den nazistiska antikapitalismen, idén om en generisk totalitarism, en här till knuten forskning om likheter och skillnader mellan Hitlers och Stalins maktsystem och personer, samt en mindre idéhistorisk exkurs om drag i en förmarxistisk antisemitisk socialism.

Det svenska pionjärarbetet kring förhållandet mellan nationalism och socialism, eller snarare nationalismens roll i den socialistiska arbetarrörelsen, är Christer Strahls doktorsavhandling *Nationalism och socialism* från 1983. Strahls tes är att den socialdemokratiska rörelsen vid tiden runt sekelskiftet 1900 inte principiellt motsatte sig nationalism, utan tvärtom menade att den stod för en "sannare" nationalism än den konservativa punschpatriotismen. Arbetarnas intressen sågs som identiska med fosterlandets, medan den kapitalism man bekämpade däremot saknade just fosterland.¹⁹ Sambandet mellan nationalism och socialism ligger också till grund för Håkan Blomqvists senare forskning, då han med grund i Strahls tankar om en nationalistisk socialism identifierar en "socialistisk vithet", artikulera inte minst av socialdemokraten Arthur Engberg. Engberg uttryckte bland annat att bolsjevismen var en judisk "socialismus asiaticus", främmande för den svenska arbetarrörelsen. Även om Blomqvist menar att antisemitismen inte var särskilt utbredd i arbetarrörelsen så fanns den, och kunde potentiellt användas mot "schackerjuden" såväl som "judebolsjeviken".²⁰

I den internationella litteraturen kommer uppfattningar om de ideologiska gränssytorna mellan nationalism och socialism i dagen inte minst i forskningen om de tyska nazisternas relation till de tyska arbetarna. En viktig milstolpe är Max Keles *Nazis and Workers* från 1972, som

utgör ett brott mot en ofta dominerande syn att nazismen i Tyskland väsentligen var ett högreståndsfenomen – en tolkning väl i linje med Kominternordföranden Georgij Dimitrovs officiella syn på fascismen som bestående av finanskapitalismens mest reaktionära, chauvinistiska och imperialistiska element.²¹ Kele går i sin bok emot uppfattningen att nazisternas arbetartillvända retorik endast var taktiskt betingad. Tvärtom bör den ses som ett ideologiskt fundament för partiet, inte primärt anförd av en vänsterfraktion som successivt marginaliserades vilket ibland hävdas, utan tvärtom en del av partiets ideologiska mittfåra.²²

Senare forskare kan sägas ha byggt vidare på Keles tolkningar. Bland annat gäller detta William Brustein och Götz Aly som på olika sätt lyft fram hur det sociala reformprogrammet gjorde nazistpartiet attraktivt för arbetarväljare. De identifierar också en ideologisk grund för detta.²³ Inte minst kan man dock se spår av det arbetartillvända ideologiska innehållet i Conan Fischers forskningsresultat. Fischer har studerat den sociala rekryteringen till tyska SA, som innefattade en stor del arbetarklass och unga arbetslösa.²⁴ Samme Fischer har också studerat hur det tyska kommunistpartiet ställde sig till nazisternas inbrytningar i arbetarleden, och har här funnit å ena sidan ett ideologiskt fiendskap på riksplanet men också ett många gånger nära samarbete på det lokala planet, knutet till ett gemensamt motstånd mot det rådande ”sociala systemet”.²⁵ Till denna forskningsriktning med fokus på de tyska arbetarnas relation till nazistpartiet kan också läggas mera genuint väljar-sociologisk forskning av Detlef Mühlberger, Peter Merkl och Francis Carsten. Flera av bidragen i den norskredigerade antologin *Who were the fascists?* kan också sägas fokusera just på denna breda anslutning till nazistpartiet, inte minst från de lägre sociala klasserna.²⁶

En aspekt som ligger nära forskningen om nazistiska sympatisörer och väljare ur arbetarleden är frågan om var den nazistiska antikapitalismen egentligen hämtade sin näring. Samtliga forskare ovan fokuserar på olika sätt ett slags nazistisk välfärdspolitik och obstruerar i olika grad mot Dimitrovs och Kominterns klassiska tolkning. Detsamma gällde Henry A. Turner, då han i mitten av 80-talet i sin *German Big Business and the Rise of Hitler* ganska utförligt vederlade uppfattningen att Hitler förts till makten av de tyska storföretagen. Tvärtom menade

han att Hitler var en agrar antimodernist, en man som blickade bakåt mot natur, landsbygd och ett tillstånd av ursprunglig renhet.²⁷ Ett par år senare framträdde Rainer Zitelmann i sin *Hitler. Selbstverständnis eines Revolutionärs* med en tolkning på tvärs mot den som Turner gjort. Hitler var i själva verket en radikal modernist, en man som blickade framåt. Han ska alltså, enligt Zitelmann, förstås som en progressiv politiker.²⁸ Såväl Turner som Zitelmann menar alltså att förskjutandet av kapitalismen var fundamentalt i Hitlers tanke. Däremot är de inte överens om denna antikapitalisms vidare ideologiska konklusion. De båda forskarna identifierade en spricka i nazismens ideologiska fundament: förhållandet till moderniteten. Skulle den bejakas och föras fram med största möjliga radikalitet, eller skulle den hindras och drivas tillbaka? En person som också kan sägas ha närmat sig detta problem är den svenske sociologen Göran Dahl, som i sin bok *Radikalare än Hitler?* fokuserar existensen av en ”grön nazism”, företrädd av bland andra Hitlers jordbruksminister Walther Darré. Hos honom fanns å ena sidan en stark längtan till ett tillstånd av agrar ursprunglighet med bonden i centrum, å andra sidan en radikal ekologism med fokus på skydd av djur och natur, men också på genetik och rastänkande.²⁹ I själva verket kan man se tolkningskonflikten mellan Turner och Zitelmann som illustrativ för hur radikalt och konservativt tänkande kan leva sida vid sida i en och samma ideologi, något som potentiellt har stor bärighet på de frågor som ska analyseras här, inte minst då det gäller Lindholms utveckling. Liknande ideologiska sammanbindningar har identifierats också av Jeffrey Herf, då han talar om en ”reaktionär modernism”.³⁰

Till den internationella forskningen om gränsytorerna mellan nazism och kommunism hör också den så kallade totalitarismteorin. Denna huvudsakligen statsvetenskapliga teori uttolkade under en stor del av efterkrigstiden den sovjetiska kommunismen utifrån premissen att den i grunden liknade den tyska nazismen när det gällde maktutövning, terror och ideologi. Inte minst användes begreppet ”totalitarism” i den amerikanska sovjetologiska forskningen. Oftast ställdes det sovjetiska maktsystemet i fokus, skildrat som urtypen av ett allhärskardöme med tydliga kategorier av förtryckare och förtryckta. Givet att ingen egentlig ”motmakt” ansågs möjlig inom systemet följde att detta system

på ett principiellt plan inte kunde förändras inifrån – en uppfattning som successivt tappade mark i takt med att just detta faktiskt skedde.³¹

Beträffande de ideologianalyserande komponenterna i totalitarismidén fokuserade forskare som Zbigniew Brzezinski och Carl J. Friedrich inte minst det utopiska idéinnehållet i nazismen såväl som kommunismen. Filosofen Hannah Arendt å sin sida identifierade i sin klassiska *The Origins of Totalitarianism* antisemitism och imperialism som särskilt centrala grundvalar för att totalitarismen skulle kunna formas i Tyskland och Sovjet.³² Såväl den kiliastiska idéen om rening och urladdning knuten till ett följande tillstånd av bestående social harmoni, som imperialism och antisemitism, kommer i den vidare undersökningen att spela viktiga roller. Till det totalitarismnära och biografiskt grundade sammanhanget kan också Alan Bullocks *Hitler and Stalin. Parallel Lives* samt Richard Overys *The Dictators* föras. Det kan dock slås fast att den parallellitet som styr Bullocks framställning endast skenbart liknar Flygs och Lindholms. Medan det ligger i parallella linjers natur att inte mötas, är utgångspunkten i denna bok att Flygs och Lindholms ideologiska utvecklingslinjer gör just detta: möts. Hur detta sker, hur formerna för konvergensen ser ut, eller om denna rent av är en chimär är det som här står i fokus.³³

Det ska sägas att begreppet ”totalitarism” inte endast betecknar en teoribildning. Det var också ett begrepp använt i ”sin tid” av de politiska aktörerna – Benito Mussolini plockade exempelvis upp det i sin retorik och gav det en positiv laddning.³⁴ Jämte litteraturen om totalitarismteorin är det här på sin plats att nämna forskning kring ytterligare ett par begrepp som på olika sätt är hemmahörande i den nationellt socialistiska idémyllan. Det rör sig då främst om begreppet *völkisch* och om den till synes märkvärdiga ideologiska hybriden nationalbolsjevism.

Begreppet *völkisch* skulle enkelt kunna översättas med ”folklig”. Det fångar delar av dess essens. Samtidigt brukar det påpekas att begreppet är mera svårdefinierat än så. Inte minst beror detta på att just ”folket” tillskrivs en metafysisk eller mytologisk kvalitet vars yttre gränser är svårfångade. I litteraturen framstår dock vissa aspekter av begreppet som centrala för denna undersökning. En sådan är enigheten mot en yttre fiende. Denna aspekt har studerats inte minst av George Mosse,

och i en svensk kontext slagits fast av Svante Nordin. Völkischrörelsens födelse kan tidsättas till Napoleonkrigens dagar. Rörelsen riktades först mot denne franske aggressor, och senare mot Wienkongressen och maktsystemets återställare Klemens von Metternich. Napoleon och Metternich var naturligtvis sinsemellan olika, men hade det gemensamt att de båda förvägrade det tyska folket rätten till en egen nation. När Tyskland efter Versaillesfreden åter tycktes ha hamnat under det internationella maktsystemets tumme, var dessa delar av völkischrörelsens världsbild lätta för NSDAP att återaktivera. Återigen tvingade yttre krafter det tyska folket till underkastelse. Att dessa yttre krafter, faktiskt eller latent, stod i förbund med de kosmopolitiska judarna kunde anses som klart.³⁵ En annan viktig aspekt var rörelsens sociala profil och uppfattning att förändring ska ske underifrån. Det var här mobileringen skulle äga rum. Folket må vara enkelt, vulgärt eller våldsamt, men här fanns också autenticitet och handlingskraft. Som Andrew G. Whiteside noterar i *The Socialism of Fools* – namngiven efter den marxistiske socialisten August Bebelns karakteristik av antisemitismen – var en stor del av völkischrörelsens sympatisörer hämtade ur de led av hantverkare som den framflyttande industrialismen gjort överflödiga. De små, inhemska och alltmer marginaliserade näringsidkarna ställdes mot de allt större industrijättarna.³⁶ Här fanns alltså ett upplevt socialt underläge. På andra sidan fanns återigen judarna, i detta sammanhang inte huvudsakligen som internationella maktspelare, men som föregivna Mammonsdyrkare. Det var det ”judiska penningbegäret” som var problemet. Völkischrörelsen inkorporerade således dels en idé om nationen och den nationella utsattheten, dels ett underifrånperspektiv, eller åtminstone en upplevelse av att vara socialt utsatt, något som bildade grundval för en antisemitisk socialism. Det var idéfragment som potentiellt kunde användas av både höger och vänster. Att det fanns en antisemitisk socialism för småborgerskapet under 1800-talets senare hälft har studerats också av andra, bland andra Peter Pulzer.³⁷

Sammanblandningen mellan nationella sentiment och socialt underifrånperspektiv blandar radikala och konservativa impulser på ett sätt som slår en båge också till begreppet ”nationalbolsjevism”. Centralt för nationalbolsjevikerna var inte minst Versaillesfredens orättfärdighet.

Den ansågs ha drabbat den tyska arbetarklassen hårdast. I radikalismen och motståndet mot första världskrigets segrarmakter kunde man här se Sovjetunionen som en potentiell allierad.³⁸ Inte minst nationalbolsjevismens förgrundsfigur Ernst Niekisch, biograferad av Michael Pittwald och Michael David-Fox, hade tankar i denna riktning. Hans levnadsbana får här illustrera en kluven, eller snarare dubbel, hållning till tysk folklig socialism och sovjetisk nationalistisk socialism.

Niekisch var influerad av bland andra idealisten Johann Gottlieb Fichte och socialisten Ferdinand Lassalle, och gjorde politisk debut i den prosocialistiska bayerska rådsläkongress som skapades 1919. Han var senare en av dem som, i likhet med Mussolini, använde begreppet ”totalitarism” som ett positivt kodat begrepp. För Niekisch omfattade såväl Tyskland som Italien och Sovjetunionen totalitära alternativ till västmakterna. Han navigerade efter den kortlivade bayerska rådsrepublikens fall mellan flera partikonstellationer och kom småningom till socialdemokraterna i SPD där han dock uteslöts som alltför utpräglat nationell. År 1932 ingick han i en tysk delegation till Sovjetunionen för att studera de planekonomiska landvinningarna. Han blev imponerad. Som ultranationell tvekade han inför Hitler och tyckte Stalin var en bättre exponent för socialismen men också för det preussiska arvet. Han internerades av Gestapo och kom efter kriget småningom till DDR, där han undervisade i sociologi vid Humboldtuniversitetet. År 1955 bytte han fot återigen och flyttade då till Västberlin där han dog 1967.³⁹ Den ”preussiske bolsjevikern” hade således färdats ideologiskt från tysk rådssocialism till tysk nationalism, vidare till prostalinism, för att landa i den östtyska kommuniststaten efter kriget samt dö – slutgiltigt desillusionerad och dessutom blind – i det kapitalistiska Västberlin. Ett levnadsöde som detta har stor forskningsrelevans i en bok som i sitt fundament handlar om ideologisk ombytthet men också om upplevd ideologisk kontinuitet.

Andra renegater och renegadism som fenomen

Slutligen finns vid sidan av den rörelse- och ideologiriiktade forskningen en litteratur om alla de renegater vars ideologiska övergångar påminner om Flygs och Lindholms, eller för den delen om Ernst Nie-kisch ovan. I en svensk kontext kan den med tiden alltmer nationella och tyskvänliga socialdemokraten Sigrid Gillner nämnas.⁴⁰ Men det finns också en rad liknande fall i bland annat Storbritannien, Frankrike, Tyskland, Belgien, Polen och Norge – en uppräkningslista som dock på intet sätt är fullständig. Varje land har sina överlöpare. Mest känd är gissningsvis britten sir Oswald Mosley, som efter en start som konservativ blev statsråd i en Labourregering innan han efter ett mellanspel i sitt eget nygrundade New Party inspirerades av Mussolini och grundade British Union of Fascists.⁴¹ Ett annat känt exempel är fransmannen Jacques Doriot, kommunistisk borgmästare i Saint-Denis utanför Paris innan han hamnade på kollisionskurs med Komintern. Enligt vissa var han påtänkt som partiledare för de franska kommunisterna, men slutade istället sina dagar som nazikollaboratör, dekorerad med järnkorset.⁴² Fransmannen Marcel Déat, belgaren Henri de Man, polacken Boleslaw Piasecki, liksom ett antal norska marxister med Eugène Olaussen och Håkon Meyer i spetsen som kom att följa Quisling under den tyska ockupationen kan ges som ytterligare exempel. Flertalet av dessa kom, åtminstone ytligt betraktat, att göra samma resa som Flyg från socialism och kommunism till nationalsocialism. Tysken Horst Mahler, i begynnelsen grundare av Röda armé-fraktionen och senare aktiv medlem i Nationaldemokratische Partei Deutschlands, är ett senare exempel på samma fenomen.⁴³ Polacken Piasecki är i sammanhanget en avvikare, då han började sin bana som nationalist i Pilsudskis Polen före kriget för att senare, med hjälp av sin katolskt baserade organisation PAX, föra det nationella budskapet vidare under kommunistisk flagg.⁴⁴ I uppräkningslistan ovan är Piasecki den ende som gör en liknande resa som Lindholm. Det gör honom särskilt intressant. Hårtill visar fallet Piasecki, med katolicismen som överbyggnad, på nationalismens såväl som socialismens pseudoreligiösa kvaliteter. Som tänkbar fogyta i en politisk övergång visar därför religionen och fallet Piasecki på något potentiellt viktigt.

I flera av de verk som behandlar de nämnda fallen görs detta i kollektivbiografisk form. I skiftande grad fokuseras därför också de olika övergångarnas generiska drag. Øystein Sørensen, som skriver om de norska marxisterna, fokuserar ett antal ideologiska kontinuiteter mellan marxisternas ”gamla” och ”nya” socialistiska hemvist.⁴⁵ Såväl Dan S. White som Ashley Lavelle fokuserar istället på övergångens steg och vad som betingar den. I Whites *Lost Comrades* behandlas renegaterna, med viss tonvikt på Oswald Mosley och Henri de Man, som en generation med starka gemensamma generationsspecifika erfarenheter. Inte minst första världskriget spelar hos White en viktig roll, liksom dess efterbörd i form av ekonomisk och politisk osäkerhet. Som ett viktigt och generellt svar på denna oro förespråkade generationen av renegater en centralt organiserad och planerad ekonomi. I relation till den marxism som hävdade att de ekonomiska lagarna obehjälpligt styr historien i en viss riktning innebar detta ett avsteg och en mer aktivistisk hållning. Marxismen kom som en följd av detta att i allt högre grad ses som en irrelevant form av socialism. I ett drag av kvardröjande historicism kunde man säga att utvecklingen sprungit från marxismen. Den nya socialism som skulle formuleras uppvisade istället ett alltmer uppluckrat klassbegrepp. Vid sidan av detta uppluckrade klassbegrepp fanns, särskilt hos de Man, också en nedtonad materialism och en psykologiskt riktad kritik mot marxismen: Arbetarrörelsen hade vunnit anhängare inte bara genom att hänvisa till rationalitet. Också känslor och passioner motiverade människor. Då såväl marxism som klassanalys och materialism övergivits samtidigt som man öppnade upp för en alternativ socialism var vägen mot fascismen utstakad. Att flera av de renegater White studerar kom att utsättas för ett yttre tryck från ockuperande tyska styrkor förändrar inte faktum att vägen var anträd redan tidigare.⁴⁶

Ashley Lavelle prövar ett antal förklaringsmodeller bakom renegaters politiska övergångar snarare än att följa processernas steg. Det gäller primärt tre förklaringsmodeller: en upplevelse av förlust, en förekomst av teoretisk svaghet eller konservatism i det chimärt radikala engagemanget, samt en psykohistorisk förklaringsmodell som närmast försöker fokusera en renegatmentalitet och vad denna består av. Till dessa tre grundläggande modeller förs också andra förklaringar, inte

minst det yttre tryck från en stat eller ockuperande makt som flera av Sørensens och Whites renegater exponerades för. Lavelle lyfter också fram att ekonomiska motiv kan förklara en politisk övergång. Det finns avgörande problem med Lavelles perspektiv, inte minst då han i sina psykohistoriska resonemang reducerar renegadismens problem till en fråga om personliga tillkortakommanden. Renegaterna anses vara oberäkneliga, egocentriska, opålitliga äventyrare som inte klarar av den askes som radikalismen kräver. De har svårt att hantera yttre tryck, svänger med tiden och säljer sig för pengar. Ett stort problem är också Lavelles utgångspunkt att de studerade renegaterna anses röra sig från en radikal till en konservativ position. Detta gäller Mussolini såväl som Oswald Mosley. Det blottar en grund förståelse för fascismens radikala idéinnehåll, men gör det också svårt för Lavelle att förklara Mosleys väg från konservativ in i Labourpartiet. Med detta sagt går det dock i Lavelles framställning att se hur vissa drag går igen också i de svenska fall som här ska studeras. Påståendet att renegater flyter med strömningar i tiden snarare än mot stämmer väl på Flyg såväl som Lindholm, och de ekonomiska incitamenten utgör en inte obetydlig faktor i Flygs fall.⁴⁷

För att avslutningsvis sammanfatta den ovanstående genomgången kan det sägas att tidigare forskning lider av ett antal underskott. Det finns i den svenska forskning som refererats dels ett biografiskt underskott, inte minst kring Lindholm, dels ett idéanalytiskt underskott där endast få eller mindre omfattande arbeten föreligger. Samtidigt finns en omfattande internationell litteratur om ideologiska övergångar, ett faktum som placerar Flyg och Lindholm i en internationell kontext men också bidrar med ett svenskt perspektiv i den internationella forskningen om renegadismens problem. Vid sidan av de biografiska och idéanalytiska underskotten är det dessutom lätt att se ett tredje: ett komparativt underskott. Även om det från 90-talet och framåt publicerats en hel del ny forskning om Sveriges relationer till den tyska nazismen⁴⁸ och till den sovjetiska kommunismen⁴⁹, har få eller inga intresserat sig för personella, organisatoriska eller ideologiska band nazistiska och kommunistiska rörelser emellan – i en svensk kontext. Detta gäller även de som identifierat kontaktytorna.⁵⁰ Det finns alltså flera potentiellt fruktbara jämförelser som inte gjorts; mellan enskilda personer och ”hela”

politiska rörelser, men också med internationella studier av fenomen liknande de som här ska studeras.

Metodologisk inspiration

Som ett svar på ovanstående brist kommer den föreliggande studien att vara komparativt idéanalytisk. Särskild vikt läggs vid hur ideologiskt centrala begrepp ges olika värdering vid olika tidpunkter. Metodologiskt hämtas inspirationen från den politiske teoretikern Michael Freedens, som menar att en ideologi kan ses som en semantisk struktur där betydelsen av skilda ideologiska begrepp ges av begreppens inbördes relation. Ideologisk förändring kan alltså avläsas genom att studera hur relationen mellan begrepp utvecklas över tid.⁵¹

Freedens identifierar tre typer av begrepp: kärnbegrepp som är särskilt centrala för ideologin och som har en särställning på det semantiska fältet; angränsande begrepp som bidrar till att ringa in betydelsen av de olika kärnbegreppen; samt perifera begrepp, som närmast kan ses som ideologisk antimateria – med andra ord det man är likgiltig inför eller aktivt vänder ryggen. För att illustrera tanken kan sägas att begreppet ”frihet” i liberalismen har karaktären av kärnbegrepp, ”privat ägande” kan ses som ett angränsande begrepp, medan ”nation” ses som ett perifert begrepp. Samma begrepp kan förekomma i andra ideologier, men får då helt eller delvis andra betydelser. Det ska noteras att begreppsstrukturen är i kontinuerlig förändring, och att relationerna mellan de ingående begreppen ändras. Begrepp kan byta kategori, de kan bli mer eller mindre angränsande eller perifera.

Mest centralt i Freedens tanke är att det i varje ideologi skapas ett kluster av kärnbegrepp som relaterar till varandra. Det faktum att kärnklustrets delar länkar i varandra ska dock inte förstås som logisk konsistens, tvärtom. På denna punkt närmar sig Freedens snarast en mentalitetshistorisk position: världsbilden är sammanhängande på sina egna premisser och beroende av en tids- och individbunden rationalitet. Något liknande kan sägas om klustret av kärnbegrepp: det hänger samman inom ramen för det meningssammanhang som reproduceras av respektive ideolog. Freedens idéanalytiska ansats representerar således

något annat än den samhällsvetenskapliga idékritikens sökande efter logiska motsättningar och inkoherenser.⁵²

I förhållande till den undersökning som här ska göras finns tre avgjorda fördelar med Freedens angreppssätt. Den första rör hur relationen mellan begrepp ställs i fokus. Istället för att pricka av enskilda ideologiska delmängder på en lista fokuserar Freedom på det inre sammanhanget mellan kärnklustrets delar. Det faktum att interdependensen fokuseras gör att analysen blir mer dynamisk. För det andra innebär Freedens perspektiv att den linjära höger-vänsterskalan löses upp. Ingen ideologi är ett slutet system med exklusiva anspråk på enskilda begrepp. Tvärtom är Freedens utgångspunkt att ideologiska begrepp är "contestable". Ett begrepp kan således återkomma i flera ideologier, och enskilda aktörer kan använda samma begrepp kontinuerligt genom en ideologisk förändringsprocess men långsamt låta dem glida över i ett annat sammanhang. En konsekvens av förhållandet att ingen ideologi ges primat över vissa begrepp är också att alla idémängder kan studeras som just ideologier. Den marxistiska uppfattningen att fascism ska ses som ett löst hopplock av osammanhängande tankar kan till exempel här avfärdas. Den humanistiska utgångspunkten är istället att idéer hänger samman på de premisser som de historiska aktörerna själva definierar. Ideologier är i detta avseende jämbördiga, något som är centralt för möjligheten till jämförelse.⁵³ Den tredje fördelen är att Freedens perspektiv gör det möjligt att studera just ideologisk förändring på ett strukturerat sätt. Freedomens snävt språkliga fokus innebär att alla andra tänkbara kontexter som kunnat komplicera komparationen lyfts bort. Det faktum att Flygs och Lindholms avfall sker vid olika tillfällen, före respektive efter kriget, innebär således inga metodologiska problem. Begreppsstrukturen och dess förändringar är observerbara också bortom de faktorer som orsakat förändringen.

Jämte fördelarna finns det i Freedomens angreppssätt också ett par aspekter som verkar komplicerande för denna studie. Den första rör möjligheterna att definiera en ideologisk position negativt. I Sørensens studie av de norska marxisterna är exempelvis flera av de identifierade kontinuiteterna just av denna karaktär. Inte minst kapitalism, liberalism och parlamentarism definieras som kontinuerliga antipatier.⁵⁴ Freedom

å sin sida hävdar bestämt att "political concepts do not relate to each other entirely by negation".⁵⁵ Skälet är uppenbart: på samma sätt som positivt uttryckta begrepp är mångtydiga är också negationen av dessa begrepp mångtydig. Det kan visserligen noteras att inte heller Freeden helt undviker negativt uttryckta begrepp, exempelvis då han identifierar en konservativ position som "anti-statist" och "anti-welfare policy".⁵⁶ Det finns dock skäl att uppmärksamma denna aspekt av Freedens tanke, till vilken vi kommer att återkomma.

En ytterligare fråga gäller vad som egentligen bör kallas begrepp. Vilka tankefigurer, teman eller narrativa förkortningar tillåts i Freedens tanke att fungera som sådana? I de mera programmatiska delarna av Freedens text tillhör "frihet", "jämlighet", "rättvisa", "stat", "samhälle", "egendom" etcetera en kärna av begrepp som, beroende på det omgivande semantiska fältet, kan ges olika betydelser i olika ideologier. Denna snävt begreppsliga ram upprätthåller dock inte Freeden själv, och det gäller inte heller alltid de som använt hans utgångspunkter.⁵⁷ Tvärtom laborerar Freeden med vad han utan vidare diskussion kallar "conceptual themes". Dessa kan i sin tur rymma mera utvidgade begrepp, som social ordning eller individuell utveckling, men även "begrepp" som snarast rymmer en hel föreställningsvärld som "history as the arena of (ultimately) beneficial change" eller "valued preservation of the integrity of nature".⁵⁸ Följdriktigt bör begrepp i Freedens mening förstås som något vidare, som – på samma sätt som "jämlighet" eller "rättvisa" – kan peka mot en arena, en relation eller dylikt, som står särskilt central i en viss idésmånga och vars innehåll klargörs av kringliggande begrepp.

En tredje fråga i förhållande till den metodologiska ansatsen som kort bör adresseras här, givet att det är två aktörers förändring som står i fokus, är metodens inneboende risk för anakronismer. En viktig aspekt är i denna studie att försöka identifiera drag i de ideologiska kärnklustren som potentiellt pekar fram mot och skulle kunna bidra till en förståelse av den ideologiska övergången. Detta kan missförstås som ett anakronistiskt eller deterministiskt förhållningssätt. Så är dock inte fallet. Utgångspunkten är, som sagt, att den ideologiska övergången är känd. Den kan analyseras, anses vara mer eller mindre omfattande eller genuin, men den finns. Det är den som styrkt intresset

mot just Flyg och Lindholm, och är i sig inte märkvärdig. En jämförelse kan göras: då Bullock ägnar det inledande kapitlet i sin parallellbiografi om Hitler och Stalin åt att jämföra deras barndomsår, sker detta utifrån perspektivet att det här kan finnas förklaringar till varför de båda kom att leda varsin terrorstat.⁵⁹ Annars hade vilka österrikiska och georgiska pojkar som helst kunnat jämföras. Men nu letar Bullock efter tidiga nycklar till något större, vidare och i tiden senare – just som här. Om Bullocks bok för detta ska ses som anakronistisk, är det i så fall något som gäller en stor del av den historiska forskningen (som ju definitionsmässigt sker i efterhand). Det är dock en fråga att beakta och det finns skäl att återkomma till den i den löpande undersökningen. Detta sagt om den metodologiska ansatsens för- och nackdelar i relation till forskningsuppgiften.

Freedens ansats vilar på en hermeneutisk, texttolkande grund. Hermeneutiken kan för Freeden närmast förstås som ett humanistiskt credo: en ideologi kan inte nödvändigtvis bedömas utifrån kriterier om maximal logisk konsistens. Den vilar på en annan tids- och individbunden rationalitet och bör inte avfärdas som dåligt politiskt tänkande av detta skäl. För individen kan den vara meningsbärande.

Det Freeden som hermeneutiker intresserar sig för är det vidare meningssammanhang som, medvetet eller omedvetet, konstrueras av ideologiernas begreppsstruktur.⁶⁰ Givet hans fokus är det inte överraskande att han som en av sina inspirationskällor valt den tyske historieteoretikern Reinhart Koselleck och dennes begreppshistoriska magnum opus *Geschichtliche Grundbegriffe*.⁶¹ Koselleck följer i detta verk den europeiska samhällsutvecklingen under århundradena genom att studera hur definitionerna av ett antal centrala begrepp utvecklats, en ambition som således ligger nära Freedens egen. Freeden går dock vidare och jämför sin semantiska ansats med Kosellecks begrepp ”erfarenhetsrum”. Erfarenhetsrummet är hos Koselleck den imaginära plats där våra riktningsgivande – för att använda ett hermeneutiskt språkbruk meningsbärande och orienteringsgivande – erfarenheter samlas och ordnas för att kunna ge individer och kollektiv rekommendationer för sitt handlande mot framtiden. Erfarenhetsrummet relateras hos Koselleck intimt till ett annat begrepp, ”förväntningshorisont”, och tydliggör

hur våra erfarenheter bestämmer vår förväntan. I anslutning till den moderna hermeneutikens förgrundsgestalt Hans-Georg Gadamer menar Koselleck att det vi uppfattar som ny erfarenhetskunskap vinns genom att våra förväntningar kommer på skam. Det vi erfarenhetsmässigt antog skulle hända händer de facto inte. Följdriktigt tvingas vi revidera vår erfarenhetskunskap, och vi "anser oss veta bättre".⁶²

Det just i detta sammanhang mest intressanta är att Koselleck talar om våra erfarenheter som rumsligt organiserade. Även denna aspekt fångas av Freeden, som jämför hur erfarenheterna organiseras inbördes med hur enskilda begrepp relateras till varandra på det semantiska fältet. På samma sätt som vissa begrepp tillhör kärnklustret i en ideologi, är vissa delar av erfarenhetsrummets möblemanng viktigare än andra.⁶³ Till liknelsen med Kosellecks erfarenhetsrum hör dock också ett koherenskriterium: För att erfarenheterna ska kunna verka orienterande mot framtidshorisonten, krävs att de svarar mot ett krav på logiskt sammanhang. Erfarenhetsrummets delar kan inte vara självmotsägande. Då kan de samlade erfarenheterna inte fylla sin funktion. Det är just detta som är intressant: de krav på logisk stringens som Freeden tidigare polemiserat mot tar sig här in i hans angreppssätt med hjälp av Koselleck. Det går att fråga sig vems krav på stringens som egentligen står i centrum – den enskilde aktörens eller den utomstående betraktarens – men det är klart att inte heller Freedens syn på ideologi och ideologisk förändring går fri från krav på någon form av logisk konsistens. Den skiljelinje mellan samhällsvetenskapens krav på rationalitet och hermeneutikens fokus på den enskilde aktörens livsvärld som tidigare etablerats är alltså också för Freeden delvis en chimär. Dessutom visar Freedens användande av Koselleck på en möjlig förklaring till ideologiska övergångar väl värd att beakta: en upplevelse av ökad ideologisk koherens i det nya ställningstagandet.

Det går att fråga sig hur den metodologiska ansatsen ska operationaliseras. Hur ska kärnklustret identifieras? Hur gör Freeden själv? Det ska sägas att han inte är helt explicit på den punkten, men implicit kan man ana två urvalsprinciper: en frekvensprincip och en interdependensprincip. Vissa begrepp och teman återkommer oftare än andra, och de tenderar också att hänga samman och bidra till varandras definition. Det

är rimliga urvalsprinciper, som dock inte gör ett framselektat kluster av kärnbegrepp omöjligt att ifrågasätta. För att så långt som möjligt kringskära kritiken på denna punkt laborerar Freeden själv med stora källmängder och han för också ett öppet och prövande resonemang. Jag avser att imitera detta tillvägagångssätt genom att studera ett vitt-famnande material och ge en bred diakron analys innan ett förslag till kärnkluster identifieras. Att den breda källgenomgången också kommer att ge empiriska resultat som ligger vid sidan av vad Freedens metodologiska ansats förmår att hårbärgera är naturligt och bör betraktas som positivt. Betydelsen av den politiska estetiken är en sådan intressant faktor, central inte minst i fallet Lindholm. Principiellt kan man tänka sig även andra aspekter vid sidan av den metodologiska strömfåran.

I slutändan handlar dock valet av kärnbegrepp, som alltid, om vilka forskarögon som faller på texten. Forskning är en tolkande aktivitet. Man kan i linje med J.L. Austin säga att det finns åtminstone tre dimensioner i mänskligt tal: vad som sägs, vad som avses och vilken effekt det sagda får.⁶⁴ På samma sätt som det kan finnas en skillnad mellan avsikt och effekt, kan det finnas en skillnad mellan vad som sägs och vad som avses. Denna risk för misstolkning gällde Flygs och Lindholms samtida såväl som den gäller den sentida forskaren. Samtidigt som det finns en medvetenhet om problemet ligger det i den hermeneutiska utgångspunkten att detta inte går att komma ifrån. Att leva i historien är att aldrig bli helt självmedveten skriver den nyss nämnde Gadamer. Historikern är alltid inflätad i sitt forskningsobjekt. I denna grundläggande mening tycks Freeden stämma in.⁶⁵

Den biografiska ramen

Det ligger nära till hands att förstå denna studie som en kollektivbiografi av det mera minimalistiska slaget, där kollektivet utgörs av två gestalter endast. I detta avseende påminner den om Plutarchos *Levnadsteckningar*, en serie antika parallellbiografier med en grek och en romare i centrum som i en avslutande del jämförs.⁶⁶ Dispositionen är i grunden likartad. Men det är naturligtvis också mycket som skiljer. Inte minst när det gäller det som är det mest centrala just i detta fall: idéutveckling

och hur idélinjer korsar varandra. Här har Plutarchos inte så mycket att säga. Icke desto mindre finns det skäl att diskutera den biografiska ram som undersökningen har.

Det slogs inledningsvis fast att begreppen "symmetri" och "asymmetri" är centrala för en diskussion av undersökningens komparativa element.⁶⁷ På samma sätt kan det fastslås att begreppen "aktör" och "struktur" är centrala för diskussionen av undersökningens biografiska element. Den metodologiskt inriktade litteraturen om biografigenrens kretsar ofta kring just dessa båda begrepp. Mera specifikt är det ofta biografigenrens upplevda renässans under oo-talet, också inomvetenskapligt, och hur den förhåller sig till tidigare socialhistoriska och strukturalistiska paradig som ställs i fokus.⁶⁸

Detta är en studie som i sitt fundament är inriktad på två aktörer.⁶⁹ Som alla perspektivval har detta sina fördelar och sina nackdelar. Till de stora fördelarna hör avgjort att aktören är pedagogisk: det är en människa av kött och blod som hela tiden står i fokus, ingen abstraktion. Det gör att sammanhanget blir konkret. Aktörsfokuseringen hjälper också till med att lösa den för historikern ibland knepiga frågan om urval: den sammanhållande faktorn för det material som studeras är att det är ett utflöde ur den enskilde aktörens penna. Det är alltså en individ som tillåts stå för avgränsningen.

Till nackdelarna hör frågan om resultatens generaliserbarhet. Är individen typisk eller atypisk? Mycket talar för det sistnämnda – biografen är "i eminent grad ideografisk", som Svante Nordin konstaterar i sin egen biografi om Fredrik Böök.⁷⁰ I introduktionen till en antologi om biografiskt skrivande konstaterar Sune Åkerman, Ronny Ambjörnsson och Pär Ringby att "individen organiserar idéer på ett annat sätt än strömningen, ideologin eller andra strukturer som stått i fokus för historikernas intresse".⁷¹ Det är ett konstaterande som tydliggör att den enskilda människans uttryckta tankar inte med nödvändighet representerar något vidare än det egna jaget. Detta kan vara ett problem, men det kan också ses som en tillgång. I linje med vad idéhistorikern Ingmar Lundkvist skriver i sin avhandling om DN-publicisten Torsten Fogelqvist kan biografen också ses som ett korrektiv till alltför långt gångna generaliseringar. Den bristande representativiteten blir i detta

perspektiv något positivt. I denna korrigerande uppgift menar Lundkvist också att det finns en potential för en konkretiserad men också vitaliserad idéanalys.⁷²

En annan risk som ofta framhålls vid aktörsorienterade studier är den latent faran att komma alltför nära sitt undersökningsobjekt. Ofta påpekas att biografins urmoder är hagiografen: helgonteckningen eller äreminnet.⁷³ Historikern Ian Kershaw menar exempelvis att det var detta som länge gjorde det omöjligt för tyska historiker att skriva en biografi om Adolf Hitler. Det föreföll som en alltför stor risk. Den första stöten fick istället tas av den tidigare nämnde britten Alan Bullock, som genom sin nationella härkomst var svårare att anklaga för nazistiska sympatier.⁷⁴

Det är dock fullt möjligt att de studerade aktörerna tillåts stå i centrum inte för att de representerar något förebildligt, utan för att de representerar något negativt eller moraliskt dubiöst. Idéhistorikern Thomas Söderqvist har i enlighet med detta exempelvis identifierat "Raskolnikovaktiga" figurer, namngivna efter dubbelmördaren i Dostojevskijs *Brott och straff*, som en typ av människoöden särskilt meningsfulla att biografiera. Det är enligt Söderqvist just sådana karaktärsporträtt som kan bli en existentiell angelägenhet för sentida läsare, som genom att tvingas förhålla sig till aktörens vägval också nödgas reflektera över sina egna handlingar.⁷⁵ Söderqvists poäng talar för att ett biografiskt inriktat verk om Flyg och Lindholm är meningsfullt, inte bara som ingång till en idéanalytisk problematik, utan också på det existentiella sättet – deras livsval representerar för många just det moraliskt dubiösa.

Detta sagt om de för- och nackdelar som torde gälla aktörsbaserade studier generellt. Något bör här också sägas om potentialen för just denna studie, i gränslandet mellan aktör, struktur, förändring och politiskt lärande. Försöken att ringa in biografins vetenskapliga halt kretsar ofta kring frågan om vem som egentligen styr historiens gång.⁷⁶ Är det "lönt" att fokusera på en enskild individ, vad kan denna person ha att säga om det vidare sammanhang historikern har att studera? Vilken möjlighet har den enskilde att styra det omgivande samhället, och i vilken mån är det det omgivande samhället som styr den enskilde? Det är högst vitala historievetenskapliga frågor. Just denna undersökning kan däremot inte

sägas ha detta historievetenskapliga kärnproblem i fokus, åtminstone inte som det här formuleras. Ingången är här annorlunda: snarare än att diskutera vad som styr historisk förändring är utgångspunkten att förändringen är känd. De ideologiska övergångarna antas vara reella, det är det faktum att de finns och är kända som gör att det är just Flyg och Lindholm som ska jämföras.

Samtidigt öppnar den sista av de inledningsvis nämnda forskningsfrågorna upp för en annan möjlighet, nämligen att förändringarna ligger på strukturnivån och att det i själva verket är aktören som representerar en fast punkt. Man kan i linje med det erfarenhetsteoretiska ramverket här verkligen fråga sig vem det är som reviderat sin erfarenhetskunskap och nu "anser sig veta bättre" för att tala med Gadamer.⁷⁷ Begreppet "renegat" härrör ur medeltidslatinets *renegatus*, eller rättare *renegare*, som betyder förneka.⁷⁸ Men vem är det egentligen som förnekar sig, vem är det egentligen som "lärt om"? Hypotetiskt är det fullt möjligt att tänka sig att det såväl hos den enskilde som i den omgivande idémiljön finns ett motstånd mot förändring. Det gäller då både den faktiska förändring som kan fastslås av en utomstående betraktare och den enskildes erkännande av sin förändring. I båda fallen kan man anta att det är mera "kognitivt ekonomiskt" att stå fast vid vad man tidigare sagt och tycka det man alltid tyckt. Omprövning kostar på, både att göra och att erkänna.⁷⁹

I diskussionen om den aktörsorienterade studiens för- och nackdelar ska avslutningsvis åter sägas något om den bristande generaliserbarheten. Den kan ses som ett problem, men också ges en positiv värdering, inte minst enligt Lundkvist ovan. Men framför allt ska det noteras att Flyg och Lindholm inte var vilka aktörer som helst. De var framträdande politiker på varsin flank, under perioder sannolikt de mest framträdande.⁸⁰ Mot bakgrund av den symmetriska övergång som vid en internationell jämförelse framstår som unik är Flyg och Lindholm väl värda att studera i sin egen rätt. Det faktum att det finns andra internationella fall att jämföra med ökar också resultatens grad av generaliserbarhet. Men framför allt kan man se en studie av Flyg och Lindholm som ett "fönster" som ställts på glänt för att kunna analysera det radikalpolitiska fältets förändringar under en längre period, faktiskt nästan hela det "korta

1900-talet” för att använda Eric Hobsbawms kända begrepp.⁸¹ Börjantas i Flygs ungdomsäventyr i den socialdemokratiska ungdomsrörelsen i Nacka på 10-talet och slutar med Lindholms affischklistrande för linje 3 i kärnkraftsomröstningen på 80-talet. Vilka vägar stod vid olika tillfällen under denna period till buds för ett radikalpolitiskt engagemang?

Material

Det källmaterial som ligger till grund för undersökningen har tre huvudsakliga delar: personarkiv, småtryck och rörelsepress. Materialet är valt dels utifrån perspektivet att det ska vara tillräckligt omfattande för att ge en bred och så långt möjligt heltäckande bild av Flygs och Lindholms liv och politiska utveckling, dels utifrån tanken att materialet som typ ska finnas tillgängligt på båda sidor av jämförelsen. Det innebär exempelvis att de texter Flyg producerade som riksdagsman inte kommer att behandlas, då Lindholm aldrig tillhörde vare sig riksdagen eller någon annan beslutande församling och foljdriktigt inte heller producerade ett motsvarande material. Detta är återigen ett exempel på ett asymmetriskt ingångsvärde i komparationen som kan noteras. De ”stickprov” som gjorts i Flygs riksdagsmaterial har dock inte visat på några avvikelser i förhållande till vad han skriver exempelvis i sina tidningsledare. Tvärtom är överensstämmelsen ofta total, och ofta refererar ledartexterna vad som sagts i kammaren. Riksdagsmaterialet hade således knappast tillfört analysen något nytt.

De båda personarkiven, deponerade på Arbetarrörelsens arkiv respektive Riksarkivet i Stockholm, rymmer ett brett spektrum av handlingar, såsom dagböcker, korrespondens, anteckningar, flygblad, kampanjmaterial och fotografier. Samlingarna är inte helt jämbördiga, bland annat innehåller endast Lindholms arkiv dagboksanteckningar. I Lindholms fall rymmer arkivet också inspelade intervjuer, utförda av arkivpersonal 1980–81.⁸² Till det studerade arkivmaterialet hör också nedslag i ett antal andra personsamlingar. Dessutom har respektive partiarkiv studerats i valda delar, liksom personakterna i Allmänna säkerhetstjänstens arkiv. Beträffande småtrycket har alla de pamfletter, tryckta tal och i vissa fall böcker som finns katalogiserade och sökbara inkluderats i källmate-

rialet. I vissa fall gäller det också skilda upplagor av samma verk, ett i sammanhanget tacksamt studieobjekt då förändringar mellan upplagor gör den idémässiga utvecklingen tydlig.

En post i personarkiven som förtjänar att särskilt nämnas är just Lindholms dagbok. Den löper från 20-tal till 1947 och är ofta en ganska oinspirerad förteckning över de möten Lindholm hållit, men innehåller också en del intressanta uppgifter. Enligt Lindholm själv är dagboken en exakt avskrift av en originaldagbok som fått kasseras på grund av sitt skick. Detta är ett faktum som reser vissa frågor om den befintliga dagbokens källvärde, vilket också framgår av den promemoria Riksarkivet upprättat i frågan och som bilagts den arkivförda dagboken. Det finns vissa tillägg, uppenbart gjorda i efterhand, vilket jag kommenterar löpande i den kommande texten. Oftast kan dock upplysningarna verifieras med hjälp av andra samtida källor, och i tidigare forskning används dagboken oftast som en originalhandling. Förhållandet bör dock nämnas.⁸³

En ytterligare källkritisk kommentar till fallet Lindholm och dennes arkiv rör det faktum att han under sin ”andra fas” befann sig på behörigt avstånd från storpolitiken. Han producerade då inte samma mängd text som han tidigare gjort för olika partifora. Däremot förde han samman en del anteckningar där han också berättade om den egna rörelsens historia. Det finns uppenbara skäl att betrakta dessa egna och sentida bedömningar med skepsis, inte minst då det gäller partitiden och synen på Tyskland. Det samtida materialet kommer här ges ett självklart primat. Ibland görs dock jämförelser mellan samtiden och den bild av skeendet som uttrycks i de sena anteckningarna för att på så sätt ge idéutvecklingen kontur. För den senare ideologiska fasen får dock dessa anteckningar ses som en användbar källa. De åsikter Lindholm ger uttryck för kan också stämmas av mot samtida intervjuer och de olika upplagorna av *Döm ingen ohörd*. Detta sagt om personarkiven.

En viktig stomme i undersökningen är dock pressmaterialet. Såväl Flyg som Lindholm var under långa perioder verksamma som redaktörer för respektive partis huvudorgan. De tidningar som mera systematiskt genomsökts är i Flygs fall *Stormklockan*, *Folkets Dagblad*, *Tidens röst* och *Socialistisk Tidskrift*, samt när det gäller Lindholm *Spöknippet*,

Nationalsocialisten, Vår Kamp, Den Svenske Nationalsocialisten, Den Svenske Folksocialisten och *Nationell Socialism*. I Lindholms fall är uppräknningen något längre, och speglar en övergång från Sveriges fascistiska kamporganisation till Furugårds parti, samt senare till skapandet av ett eget. Flyg lyckades hålla fast i *Folkets Dagblad* under hela sin resa. *Socialistisk Tidskrift* respektive *Nationell Socialism* var rörelsernas mer teoretiskt inriktade organ, i övriga fall är det frågan om partiernas huvudorgan, deras ”dagstidning”, vars utgivningsfrekvens dock gick upp och ned över tid, inte minst beroende på ekonomiska förutsättningar. I vissa fall blev det varannan dag, i andra fall en eller två gånger i veckan eller en gång i månaden. De studerade tidningarna representerar inte rörelsepressen i sin helhet. Den hade fler fasetter än så. Mer sporadiskt inkluderas också artiklar från andra tidningar än de ovanstående. Även om listan således inte är komplett finns det skäl att betrakta de nämnda tidningarna som de mest auktoritativa. Det var också huvudsakligen i dessa tidningar Flyg och Lindholm publicerade sig, inte minst i nästintill dagligen återkommande ledare. För tidningsartiklar ges i det följande fullständig notinformation inklusive rubriker. Småtrycket refereras däremot i förkortad form, med sidhänvisningar.

Bokens disposition

Undersökningen följer en kronologisk och fallstudieorienterad ram. Först behandlas Flyg, som var något äldre, och därefter Lindholm. Varje fallstudie innehåller tre analytiska uppsummeringar där centrala teman i de båda aktörernas kommunistiska respektive nazistiska faser ringas in. I den första identifieras preliminära mönster från den tidiga politiska aktiviteten. I den andra identifieras Flygs respektive Lindholms ideologiska kärnkluster i linje med Freedens metod. De kärnbegrepp som identifieras här visar alltså vad som kännetecknade Flygs och Lindholms ideologiska ställningstaganden på randen till den ideologiska övergången. I den tredje och avslutande uppsummeringen studeras vad som finns kvar i respektive kärnkluster efter att den ideologiska övergången fullbordats.

Efter de båda fallstudierna följer ett avslutande kapitel i tre delar. I den första delen jämförs Flygs och Lindholms ideologiska utveckling med avseende på kärnklustrens likheter och olikheter. I den andra delen relateras de vunna resultaten till vad som framkommit i studier av andra liknande renegater. Ambitionen är här att kunna identifiera övergripande drag som löper genom alla renegatprocesser, men också att kunna säga på vilket sätt de svenska fallen är unika. I den tredje och avslutande delen diskuteras slutligen renegaters ideologiska övergångar som ett uttryck för en politisk lärprocess.